

جديد سنڌي گرامر جي ضرورت Need for Modern Sindhi Grammar

Abstract:

Sindhi language has been written in Birhami, Paali, Gurmukhi, Khojki, Gujrati and Devnagri scripts since ancient times, but such literature is no more extant. The experts of language know that Panini Sahib wrote first grammar in this region in Sanskrit, in which he formulated some rules and regulations about language by which Sanskrit developed. This grammar was developed in 400 BC. William Henry Wathen wrote first Sindhi grammar in 1836. It follows the pattern of Persian grammar. Later on, George Stack wrote his book on Sindhi grammar in 1849. Dr Ernest Trump also wrote Sindhi grammar by carrying out a good deal of research. After him, Grammarians resorted to imitation which is apparent in several cases. Dr. Trump has presented the examples under the title "Sindhi Isiman Joon Pichharriyon" (Suffixes of Sindhi Nouns). Mirza Qaleech Baig has put forth almost similar examples in the first topic of chapter five. Wahid Bakhsh Sheikh has taken the same example from Arabic, Persian and Sindhi and presented them accordingly. After this, many books of similar nature on Sindhi grammar have been published with mere change of words. After the study of various references of the books, examples and considering the opinions of the experts, this article proposes that a committee consisting of well-versed figures in Sindhi Grammar be constituted, which should closely examine the characteristics of Sindhi language, its peculiar qualities, patterns, word-settings, description and grammar in order to prepare modern grammar of Sindhi language on the basis of modern principles.

قديم دور کان سنڌي ٻولي: برهمي، پالي، گرمڪي، خوجڪي، گجراتي، ديوناگري وغيره لپين ۾ لکجندي رهي آهي. پراڻا ادب هاڻي اسان وٽ موجود نه آهي. البت ڪجهه آڳاٽين لپين ۾ نڪرندڙ رسالا ۽ ڌرمي پستڪ، ڪن ماڻهن وٽ محفوظ آهن، جيڪي هت ڪري سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري ۾ ترتيبوار محفوظ ڪري

سگهجن ٿا، ته جيئن نوجوان محققن کي سنڌي ٻوليءَ جي قدامت کان واقفيت ٿئي. ٻوليءَ جا ماهر اهو به ڄاڻائين ٿا ته هن خطي ۾ سڀ کان پهريون گرامر پاڻينيءَ نالي عالم سنڌوءَ ڪناري ويهي لکيو ۽ اها ٻولي جنهن کي هن صرف پاشا سنڌيو ان کي معياري ٻولي بناڻ لاءِ ڪن اصولن ۽ قاعدن کي ترتيب ڏنو ان ٻوليءَ جي ان سڌاريل سنواريل روپ کي بعد ۾ سنسڪرت نالو ڏنو ويو ان ڪري چوندا آهن ته: سنسڪرت جو پهريون گرامر پاڻينيءَ لکيو جنهن ۾ هن ٻوليءَ بابت ڪي قاعدا ۽ اصول جوڙيا، جنهن تحت سنسڪرت ترقي ڪئي. (اهو پاڻيني بعد ۾ گنگا جمن واديءَ ڏانهن لڏي ويو هو) اهو گرامر 400 قبل مسيح ۾ لکيو ويو. اڳتي هلي جڏهن ان زبان ۾ ويد لکيا ويا ته پنڊتن پابندي مڙهي ته سنسڪرت پوتر ٻولي آهي، ان کي گهٽ ذات وارا ۽ پورهيت طبقو استعمال نه ٿو ڪري سگهي! نتيجو اهو نڪتو ته سنسڪرت جهڙي شاهڪار صرف پنڊتن ۽ پروهتن تائين محدود ٿي ويئي. هن وقت اها ٻولي رڳو ڪن ڌرمي رسمن ۾ استعمال ٿي ٿئي. باقي ڪنهن به ملڪ جي پرڳڻي ته ڇا ڪنهن ڳوٺ ۾ به ڳالهائي نه ٿي وڃي. پر موجوده هندستان ۾ ان کي ڌرمي ٻوليءَ جي حيثيت ۾ ٻيهر جيارڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي.

سنڌ ۾ راءِ گهراڻي (432-612 ع) جي ڌرمي ٻولي پالي هئي، جيڪا ٻڌ ڌرم جي مذهبي ٻولي هئي. ان جو جنم سنسڪرت جي سختين سبب ٿيو. مهاڻا ٻڌ، پنهنجي پوڄارين کي هدايت ڪئي ته ٻوليءَ تي ڪا به پابندي نه مڙهيو. عوام کي آزاد ڇڏيو ته جيئن وڻين تيئن ٻولي استعمال ڪن. نتيجي ۾ اها ڏکڻ ايشيا جي ماڻهن جي عام ٻولي ٿي، جيڪا اڄ به ڳالهائي ۽ لکي وڃي ٿي. سنڌ جي نالي واري عالم ۽ مورخ ايم ايڇ پنهور جي راءِ آهي ته راءِ گهراڻي جي دور ۾ سنڌ ۾ پالي ٻوليءَ جو اوج هو. ڌرم کان علاوه اها عام وهنوار جي ٻڻ ٻولي هئي. ان بابت شاندار گرامر ۽ لغتون موجود آهن. خاص طور ٽرنر صاحب جي ترتيب ڏنل Etymological and Comparative Dictionary of Pali Language (1965) جو ته مت ئي نه آهي. چين جو ڏاکڻو صوبو جپان، ميانمار، ٿائيلينڊ، پوتان، لائوس، منگولا وغيره ۾ اڄ به پالي ٻولي ڳالهائي وڃي ٿي. سري لنڪا ۾ ته ان کي سرڪاري حيثيت مليل آهي.

راءِ گهراڻي کان پوءِ برهمڻ گهراڻي سنڌ حڪومت جون واڳون 612 کان 711 ع تائين سنڀاليون. ان دور ۾ اسان کي سنڌ ۾ ديوناگري سان گڏ، خداوادي خط

اُسرندي نظر اچي ٿو. جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جا پنهنجا نچ آواز به موجود هئا. انگريزن جي دور تائين ان لپيءَ ۾ تعليم، واپار، خط ڪتابت جو عام رواج هو.

”انگريزن جڏهن 1843ع ۾ سنڌ تي قبضو ڪيو ته خداوادي لپيءَ عام وهنوار جي لپيءَ هئي. انگريزن پاران پنج پڌرناما (Notifications) جاري ڪيا ويا ته سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ خداوادي خط اختيار ڪيو وڃي. پهريون حڪمنامو مسٽر آر. ڪي پرننگل سنڌ جي ڪمشنر جي حيثيت ۾ جاري ڪيو. ڪيس بمبئي حڪومت پاران پڻ اهڙيون هدايتون جاري ڪيون ويون ته سنڌ ۾ سرڪاري ڪاروبار هلائڻ لاءِ ڪيپٽن اسٽئڪ جي تجويز ڪيل الفابيٽ، سنڌي ٻوليءَ جي دستاويزن لکڻ ۽ ڇپائڻ لاءِ استعمال ڪئي وڃي، جڏهن ته ٻين لپين کي به نظر انداز نه ڪيو وڃي.“ (1)

جڏهن ته عربن جي دور (711ع) کان مغل دور (1600ع) تائين ويندي ڪلهوڙن کان تالپرن تائين سنڌ ۾ عربي ۽ خاص طور فارسي ٻوليءَ جو رواج هو. مدرسن ۾ باقاعده عربي صرف ناما ۽ فارسي ’صرف ۽ نحو‘ جا ڪتاب پڙهايا ويندا هئا. هيٺين درجن ۾ ’صرف صغيره‘ ۽ مٿين ڪلاس ۾ ’صرف ڪبيره‘ پڙهايا ويندا هئا. ڏهه صديون لڳاتار عربي ۽ فارسي تعليم، تدريس، مذهب، فلسفي، تاريخ وغيره جهڙن اهم موضوعن جون ٻوليون رهيون. ان کان علاوه پالڄتي کان بلوغت تائين ٻارن کي عربي، فارسي گرامرن جي تعليم لازمي ڏني ويندي هئي ۽ جنهن کي علم صرف، نحو ۽ علم تجويد تي مهارت هوندي هئي اُهي هوشيار شاگرد ليکيا ويندا هئا. مختلف مدرسن ۾ اهڙن طالبن جي وچ ۾ مقابلا به ٿيندا هئا.

انگريزن جي دور ۾ جديد علم جي شروعات ٿي. سرڪاري سطح تي اسڪول ڪليا ۽ درس تدريس جو عمل شروع ٿيو. حقيقت اها آهي ته انگريزن کي هتي تعليمي نظام رائج ڪرڻو هو، جيئن هنن ننڍي کنڊ جي ٻين رياستن ۾ ڪيو. اها سندن مجبوري هئي. سوسائٽي کي ضابطي هيٺ رکڻ لاءِ هنن پورو نظام لاڳو ڪرڻ ٿي گهريو. ان لاءِ تعليم واحد ذريعو هئي، جنهن وسيلي هو پنهنجا قاعدا قانون عوام تائين پهچائي ٿي سگهيا. ان کانسواءِ، ميڪاولي جي نظريي مطابق نائب قاصد ۽ ڪلرڪ مقامي ماڻهن مان تيار ڪرڻا هئا. ان وسيلي ماڻهن کي نوڪرين جو آسرو

به ڏٺو ويو. ٻي صورت ۾ کين خوف هو ته اهي اڻپڙهيل ماڻهو ٿوري گهڻي تي پيا وڙهندا ۽ سرڪار لاءِ به مستقل ڏچو ثابت ٿيندا.

”سنڌ ۾ تعليم لاڳو ڪرڻ لاءِ انگريزن کي وڏا وس ڪرڻا پيا، خاص طور مسلمانن جي ٻارن لاءِ هنن کي ڪمپلسري ايجوڪيشن ايڪٽ (1923ع) قرآن ايڪٽ (1940ع) زميندار چلڊرين ايڪٽ (1940ع) مسلم چلڊرين ايڪٽ (1946ع) وغيره لاڳو ڪرڻا پيا.“ (2)

انگريزن سنڌي رسم الخط رائج ڪرڻ لاءِ ڪو فهميدو فيصلو ڪونه ڪيو. قدامت ۽ تاريخ جي حوالي سان ڏسنداسين ته هنن اسان سان وڏيون ويساهه گهاتيون ڪيون، تاريخ جي تسلسل کي ٽوڙيو، جن بنيادن تي اسان جي ٻولي ترقي ڪندي پئي آئي، انهن اهي بنياد ٿي ختم ڪري ڇڏيا. سنڌي ٻولي هن وقت اسپاويڪ (Unnatural) طريقي سان ترقي ڪري رهي آهي، جنهن جو وڏو ڪارڻ اسان جو پنهنجي ٻوليءَ سان فطري لڳاءُ آهي. (ان موضوع تي ڊاڪٽر فهميده حسين جي نگرانيءَ ۾ راقم ’سنڌي رسم الخط جي اوسر‘ جي موضوع تي پي ايڇ ڊي ڪئي آهي. جيڪا زير اشاعت آهي، وڌيڪ تفصيل ان ٿيسز ۾ آهن).

جديد سنڌي گرامر جي ضرورت ڇو؟

مٿي ذڪر ڪيل آهي ته عربن جي دور (711ع) کان وٺي انگريزن جي قبضي 1843ع تائين ساڍيون يارنهن صديون، سنڌي ٻولي سرڪاري سرپرستي کان وانجهيل رهي. حاڪمن خاص طور ارغون، ترخان، ازبڪ ۽ مغلن عام رعيت کي تائي ڪنيو هو. ٻيڻا ٿيڻا ڏنڊ مڙهي، هنن جي چيلهه چپي ڪري ڇڏي هئي. مهل ڪمهل اچي ڪاردار مٿان ڪٽڪندا هئا. انهن سان مڪاني ڪمدار ڪاراوا به گڏ هوندا هئا. اهو احوال ابوالقاسم نمڪين جي لکيل ’تاريخ مظهر شاهه جهاني‘ ۾ پڙهي سگهجي ٿو.

اهڙين عقوبتن کان پوءِ، مقامي ماڻهن شهر ڇڏي وڃي واهڻ وسائيا. اتي پوکي راهي ۽ ٻين سماجي ڪرتن ۽ ڏنڊن سان لڳي ويا. تعليم سندن ڪنهن لحاظ کان ترجيح ۾ شامل نه هئي. تنهن هوندي به ماڻهو پنهنجي مرحوم بزرگن جي بخشش لاءِ قرآن شريف ۽ درود پڙهندا هئا. البت ڪي مولوي فارسيءَ جا به چار بنيادي ڪتاب: تفصيل المبتدي (ابتدائي گرامر) ارشاد صرف، نحو مير، آمد ناما، ڪريما، گلستان، بوستان وغيره پڙهي، پوءِ علم رمل جي وسيلي تعويد لکي پيٽ گذر ڪندا هئا. ٻئي

پاسي وري ڪي ملان ٿڌ سڌ تي حڪمت جا چار اکر پڙهي، ويٺا اڀوجهن ڪي ايتيون
سُبتيون سُبتيون ڏيئي روزگار ڪندا هئا، جنهن لاءِ شاهه سائين فرمايو:

گُنيس گُويجن، تن طبيب نه گڏيا،

ڏيئي ڏنپ ڏڏن، پاڻان ڏيل ڏکوڻيو. (يمن ڪلياڻ)

ٺٽي، بکر، نصرپور، بويڪ وغيره ۾ البت تعليم جو سٺو بندوبست هو انهن
شهرن ۾ عالمي سطح جا ديني مرڪز هئا، جتي عربي ۽ فارسي ٻوليءَ ۾ ڪتاب لکيا
ويندا هئا. انهن ڪتابن جي موضوعن جو سنڌ جي سماج، معاشيات، زراعت وغيره
سان ڪو تعلق نه هوندو هو. فارسيءَ کي علمي ڄاڻ جو استعارو سمجهيو ويندو هو،
جنهن کي فارسي نه ايندي هئي، ان کي عالم تصور نه ڪيو ويندو هو. ان دور جو
مشهور پهاڪو آهي، 'فارسي گهوڙي چاڙهي' يعني فارسي اعليٰ درجي تي رسائيندي،
بئي طرف چيو ويندو هو ته 'سنڌي وائي ڪم نه آئي' يعني سنڌي ٻولي پڙهي، اوهان
ڪي ڇا ملندو!

اهڙي صورتحال ۾ سنڌي ٻولي ڪهڙي ترقي ڪري پئي سگهي! البت ايترو
سو ٿيو، جو واهڻن ۾ قائم اوطاقن ۽ اوتارن ۾ لوڪ ادب بهتر انداز ۾ اُسرڻو ڦهليو،
جهر جهنگ ڳائڻ وڃائڻ ۾ آيو. هن وقت سنڌي ٻولي، ادب، شاعري، پهاڪا، چوڻيون،
محاورا وغيره ان دور جو ورثو آهن. جن جو آڌار ۽ تسلسل گذريل هزارين سالن جي
ٻوليءَ تي ڦهليل آهي.

سنڌ ۾ 1843ع ۾ انگريزن جي اچڻ سان، سنڌي سماج ۾ وڏي اٿل پٿل آئي.
زراعت کي هٿي وٺائڻ لاءِ جديد طرز جا ڪينال ۽ واه ڪوٺيا ويا، پيلو کاتو کولي وڌي
انگ ۾ وڻ پوکيا ويا ۽ انهن جي سنڀال جوڳو بندوبست پڻ ڪيو ويو. ننڍا وڏا عملدار
رڪ لاءِ رکيا ويا. ملڪ ۾ قاعدا قانون لاڳو ڪيا ويا. تعليم کي لازمي قرار ڏيئي
اسڪول کوليا ويا، جتي جديد طرز جي تعليم ڏني ٿي ويئي. تعليم جي ترقيءَ جو باب
طويل آهي. ان مختصر پسمنظر کان پوءِ، هتي ڪن مکيه سنڌي گرامر جي ڪتابن
بابت مختصر راءِ پيش ڪجي ٿي.

وليم هيٺري واٽين جو گرامر 1836: واٽين، انگريزن جي دور جو هاڪارو عالم هو،
ڪيس فارسي ٻوليءَ تي عبور حاصل هو، ان ڪري ڪيس 1822ع ڌاري سرڪار پاران
فارسيءَ جو ترجمان مقرر ڪيو ويو. اڳتي هلي 1835ع ۾ بمبئي گورنمينٽ ڪيس جنرل

ڊپارٽمينٽ جو چيف سيڪريٽري مقرر ڪيو. مسٽر واٽين کي احساس ٿيو ته هڪ ته بمبئيءَ ۾ ڪوڙ سارا شاهوڪار سنڌي عملدار ۽ واپاري رهن ٿا، انهن جي آسانيءَ لاءِ گرامر بابت ڪو بنيادي ڪتاب جوڙجي. ٻئي طرف بمبئي ۾ انگريز سرڪار حڪمت عملي سوچي رهي هئي ته ڪهڙيءَ ريت ۽ ڪڏهن ’سنڌ‘ کي پنهنجي تسلط هيٺ آڻجي! مسٽر واٽين کي ادراڪ هو ته جڏهن سنڌ انگريزن جي تسلط هيٺ آئي ته اڳتي هلي اهو ڪتاب وڏي اهميت حاصل ڪندو.

مون ان ڪتاب بابت تفصيلي ذڪر صلاح الدين قريشي (مرحوم) کان ٻڌو هو. جنهن پنهنجو هڪ اهم ڪتاب ’پتاليني راوڙ ۽ پالي‘ پڻ ڇپرايو. وٽس ان ڪتاب جي ڪاپي به هئي. ان کان علاوه مون کي پالي سمجهڻ ۽ ان جو سنڌي ٻوليءَ سان تعلق معلوم ڪرڻ جو وڏو شوق هو. پر قريشي صاحب کان سمڪار نه ملي سگهيو. وليمر هينري واٽين جي گرامر جي خاص ڳالهه اها آهي ته اهو سنڌي ٻولي جو پهريون گرامر آهي، جيڪو 1836ع ۾ (A Grammert of Sindhi language) نالي سان شايع ٿيو. ان جي طرز فارسي گرامر واري آهي، جو مرتب هر لفظ جا گردان ڏنا آهن. هي مثال انٽرنيٽ تان ورتا ويا آهن. اصل ڪتاب اٽلپ آهي:

”واحد: ماڻهو ڪهي۔ جمع ماڻهن ڪهي

ماڻهو جو۔۔۔۔ ماڻهن جا

ماڻهو ڪهون۔۔۔۔ ماڻهن ڪهون

صفت (Adjective):

واحد: بهلي۔۔۔۔ جمع بهلن

بهلي جو۔۔۔۔ بهلن جو

بهلي ڪهي۔۔۔۔ بهلن ڪهي

بهلي ڪهون۔۔۔۔ بهلن ڪهون

جنس مذڪر.....

واحد: چنگو مرس۔۔۔۔۔ جمع: چنگا مرس

چنگي مرس جو۔۔۔۔۔ چنگي مرسن جا

چنگي مرس ڪهي۔۔۔۔۔ چنگي مرسن ڪهي

چنگو مرس۔۔۔۔۔ چنگا مرس

چنگي مرس ڪهون۔۔۔۔۔ چنگي مرسن ڪهون“

آخر ۾، هن تي هزار سنڌي لفظن جي لڙهي (Vocabulary) ڏني آهي. جن جي انگريزي معنيٰ ڏني اٿس. پنهنجي ڪتاب کي رسم الخط فارسيءَ وارو ڏئي، هن انگريز عملدارن ۽ علمي حلقن ۾ پذيرائي ته حاصل ڪئي. پر سنڌي لفظن جو ٻيڙو ٻوڙي ڇڏيو. James Cowles جو هڪ مضمون 'ايشياٽڪ سوسائٽي جرنل' ۾ 1844ع ڌاري ڇپيو هو. جنهن ۾ مسٽر واٽين جي گرامر بابت راءِ ڏيندي لکيو هو ته واٽين سنڌي لفظن جو ٻيڙو ٻوڙيو آهي. کيس سنڌي ٻوليءَ جي پسمنظر جي ڪا خبر نه هئي. هن جو خيال هو ته سنڌي ٻوليءَ برج باڪا (Brig bakha) (اصل لفظ آهي 'برج پاشا') جو لهجو آهي يا خالص هندستان جو ڪو لهجو!

مسٽر واٽين جي گرامر بابت منهنجي راءِ آهي ته. ان ڪتاب جي اشاعت سان سنڌي ٻوليءَ جا آڳاٽا ڪي لفظ محفوظ ٿي ويا، باقي سنڌي گرامر جو بنياد غلط رخ تي رکيو ويو.

جارح اسٽئڪ جو گرامر 1849: علم ادب ۽ ٻوليءَ جي حوالي سان جارح اسٽئڪ جو مان مٿاهون آهي. هو سنڌي ٻوليءَ جو خير خواه ۽ دورانديش محقق هو. دلچسپي سبب ڪجهه مهينن ۾ سنڌي، سنسڪرت، فارسي ۽ ٻيون پراڪرتون سکي ويو. اندازو لڳايو ته انگريزن 1843ع ۾ سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ هن 1845ع ۾ پنهنجو سنڌي گرامر تيار ڪري ورتو. ان سان گڏ انگريزي-سنڌي لغت به تيار ڪري ورتائين. جنهن کي پوءِ 1849ع ڌاري سرڪاري انتظام هيٺ شايع ڪيو ويو. گرامر جي پيش لفظ ۾ هن تي ڳالهين اهم لکيون آهن: هڪ ته هن جڏهن گرامر لکڻ شروع ڪيو ته ڪن مقامي پڙهيل ماڻهن سان صلاح مشورو ڪيو ته کيس هاڪاري موت ڪا نه ملي، جنهن لاءِ لکي ٿو ته: کيس سنڌ ۾ هڪ به اهڙو سنڌي ماڻهو نه مليو، جنهن کي پنهنجي مادري ٻوليءَ جي وياڪرڻ جي ڄاڻ هجي ۽ هو سنڌي ٻوليءَ جي لساني خوبين کان واقف هجي. ٻيو ته هو گرامر ڪهڙي لپيءَ ۾ لکي! ان جي وضاحت هيٺين ريت ڪري ٿو:

”هن ڪم جي شروع ڪرڻ وقت اول سوچڻو پيم ته ديسي لفظ ڪهڙي لپيءَ ۾ لکان. منهنجي سامهون، رواجي سنڌي خط، رومن خط، پارسي خط، گرمڪي خط ۽ ديوناگري خط هئا. پارسي خط انهيءَ ڪري ترڪ ڪيم جو منهنجي اڳيان واٽين جو گرامر (Wathen's Grammar) ۽ ٻيا سنڌي ڪتاب موجود هئا. پارسي خط مقرر ڪرڻ کان اڳ،

ڪيترن ئي نج آوازن لاءِ نيون صورتون مقرر ڪرڻيون پيون ها، جن جا آواز پارسي خط لاءِ انوکي حيثيت رکندڙ هئا. مون محسوس ڪيو ته اهو خط سنڌين لاءِ بلڪل ائين ٿيندو جيئن رومن خط، جنهن ۾ صورتن جا اضافا ڪجن ها يا تبديليون ڪجن ها، جيڪي پارسيدانن کي عجيب لڳن ها.“ (3).

سندس خيال هو ته زبان سڪڻ ڪو اوکو ڪم نه آهي، شوق هجي ته اهو ڪلاڪن (هفتن) جو ڪم آهي، پر جيڪي نٿا سڪڻ گهرن، انهن لاءِ ڇا ٿو ڪري سگهجي!

جارج اسٽئڪ سنڌ جي اصل لپي، ’خداوادي خط‘ جو حامي هو جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جا سڀ صوتيا شامل هئا. جنهن لاءِ هن پنهنجي آفيس ٻاهران نوٽيس هڻائي ڇڏيو هو ته ڪو ماڻهو خداوادي خط ۾ درخواست داخل ڪندو ته اها ٻڌڻ ۾ ايندي. سنڌ ۾ لپيءَ تي ڪو اٺ سال کن لڳاتار بحث هلندو رهيو. اسٽئڪ صاحب پنهنجا ٽيئي ڪتاب: گرامر ۽ ٻه لغتون ديوناگريءَ ۾ شايع ڪرايون.

موجوده عربي- سنڌي الف بي جيتوڻيڪ 1853ع ۾ جڙي راس ٿي (جنهن جو پورو خاڪو ابوالحسن جي سنڌي الف ب جي پٽيءَ تي آڌار رکندڙ هو جنهن ۾ ڪي ٿوريون تبديليون ڪيون ويون هيون) اها سرڪاري طور اسڪولن، ڪورٽن ۽ سرڪاري لکپڙهه لاءِ رائج ٿي، پر مانواري اسٽئڪ ان کي سنڌي مزاج جي خلاف ڀائيو ۽ پنهنجي سنڌي- انگريزي لغت لاءِ پنهنجي اسٽنٽ مسٽر ايلس برو کي تاڪيد ڪري ويو ته اها ديوناگريءَ ۾ شايع ڪئي وڃي. ائين ئي ٿيو جو سندس لاڏاڻو 9 جون 1853ع تي ٿيو ۽ سندس اها لغت 1855ع ۾ ديوناگريءَ ۾ شايع ٿي. انهن ٽنهي اهم ڪتابن کي ڊاڪٽر فهميده حسين موجوده خط ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ مان شايع ڪرايو آهي.

اسٽئڪ جي گرامر جي خاص خوبي اها آهي ته هن ان وقت رائج گرامرن کي سامهون رکي، جديد انداز ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ گرامر لکيو. البت گرامر جي قاعدن ۽ اصولن لاءِ سندس وڏو آڌار انگريزي گرامر ئي هئا. جيڪي قاعدا انگريزي گرامرن ۾ ملن ٿا. انهن جي اصولن کي سامهون رکي، هن سنڌي ٻولي جا مثال لکيا آهن، البت ڪن هنڌن تي هن سنڌي نج لفظن ۽ اصولن جو به خيال رکيو آهي. وٽس مسٽر واٽين

جو فارسي زده گرامر به موجود هو پر ان مان هن کي مثال به کين ڏنا.

ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ جو گرامر 1872 ع:

ڪاڪي پيرومل ۽ مرزا قليچ بيگ سميت ٻين سڀني سنڌي گرامر نويسن جي پيٽ ۾، ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ وڌيڪ کوجنا ۽ محنت ڪئي آهي. هو بنيادي طرح علم لسان (Philology) جو اسڪالر هو. اهڙن عالمن کي لفظن جي ڌاتن، ٻين ٻولين جي لفظن جي داخلا ۽ صرفي، نحوي بناوتن تي مهارت حاصل هوندي آهي. هن سنڌي ٻوليءَ بابت اهڙي اشتقائي (Etymological) لغت لکڻ جي ڪوشش ورتي هئي، جيڪا 'چ' حرف تائين مڪمل ٿي سگهي. هن وقت اها چرچ مشن سوسائٽي جي لائبريريءَ ۾ محفوظ آهي.

ڊاڪٽر ٽرمپ جي گرامر جي اها اهميت هئي، جو سندس همعصر بنگالي اسڪالر سنيتي ڪمار چيٽرجي، جنهن بنگالي ٻوليءَ جي اصليت ۽ ترقيءَ بابت ٽن جلدن ۾ The Origin and Development of Bengali Language لکيو. انهيءَ جي پيش لفظ ۾ لکي ٿو ته ”ڪاش آءٌ به ڊاڪٽر ٽرمپ جهڙو معياري ڪتاب جيڪو هن سنڌي ٻوليءَ لاءِ لکيو آهي، لکي سگهان، بيشڪ هن A Grammar of Sindhi Language لکي، سنڌي ٻوليءَ جي وڏي خدمت ڪئي آهي.“ (پهرين جلد جو پيش لفظ)

سنڌي ٻوليءَ جي بنياد بابت ڊاڪٽر ٽرمپ الائي ڇو حقيقت کي پرکي نه سگهيو. جيتوڻيڪ هن ڪيترن ئي هنڌن تي لکيو آهي ته هي ديسي لفظن آهن، پوءِ به هو سنسڪرت جي سڳي مان نه ڪري سگهيو. حالانڪ سندس ئي دور ۾ برهميءَ جي قدامت نروار ٿي چڪي هئي. چيٽرجي پاڻ لکي ٿو ته:

”بنگالي جي اسڪرپٽ سنڌي جي قديم لکت برهمي مان ورتي وئي آهي.“ (4)

ڊاڪٽر فهميده حسين صاحب پنهنجي نگرانيءَ ۾ ڪيترن ٻين اهم ڪتابن سان گڏ، هي ناياب نسخو ترجمو ڪرائي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ مان شايع ڪرايو. هاڻي ان کي سمجهڻ سولو ٿي پيو آهي.

گرامر جي نفسيات، ان جي جزن، وينجن، سُر ۽ علامتن جو هڪ وڏو جمان آهي. جنهن کي سمجهڻ لاءِ اڌ عمر ڏيڻي پوي ٿي. عام طور اسان انگريزي توڙي عربي، فارسيءَ جي مقرر ڪيل اٺن حصن (Parts of Speech) کي ئي گرامر سمجهون ٿا. انهن جون وصفون ياد ڪري، مثال رتي گرامر جا ماهر ٿي وڃون ٿا. پر حقيقت اڃا

مٿاهين آهي. اسان اُهي لڪ لنگهيا ٿي ڪونهن. جت تاندا تمڪن ٿا، جنهن لاءِ پٽائي چيو آهي ته: 'ڏور تائين ڏس، اکر جٽائين جُڙيا'.

بهر حال ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ پنهنجي عالمائي صلاحيت جو ڀرپور استعمال ڪيو آهي. هن وينجن جي سرشتي، سُرن جي سرشتي، آوازن جي سرشتي، لفظن جي جوڙجڪ، سوس، واڌ مطلب ته گرامر جي هر هڪ جز تي تفصيل سان لکيو آهي.

جيئن ته ڊاڪٽر ٽرمپ صاحب عبراني، توراني، عربيءَ سميت ڏيھي ٻولين سنسڪرت، پالي ۽ ٻين پراڪرتن کان چڱي طرح واقف هو، ان ڪري هن مڪاني پراڪرتن جي لفظن ۽ انهن جي گھاڙيٽن سان سنڌي ٻوليءَ جي پيٽ پڻ پيش ڪئي آهي، اهڙي خوبي ٻين گرامرن ۾ گھٽ نظر ايندي.

ان کانپوءِ جن عالمن کي، ان دور ۾ انگريزي ايندي هئي، انهن هن گرامر مان استفادو حاصل ڪيو آهي. ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ جي گرامر کان پوءِ محمد احمد حيدرآباديءَ درسي ڪتاب طور 'صرف نحو' لکيو، جيڪو هوبهو فارسي گرامر تي لکيو ويو. ان جي پيٽ ۾ وري منشي اڌارام ٿانور داس (جيڪو ايلس جي ٺاهيل ڪاميٽيءَ جو ميمبر پڻ هو) ان 'سنڌي وياڪرڻ' 1892ع ڌاري شايع ڪرايو. هي هڪ رواجي ڪتاب هو، ان جي ڪا خاص خوبي ڪانهي جنهن تي ويهي لکجي، سواءِ ان جي ته اهو انگريزن پاران مقرر ڪيل صورتخطيءَ ۾ لکيل آهي.

ان کان پوءِ ڪشچند گلاب سنگھ گدواڻي 1914 ڌاري "سنڌي وياڪرڻ" لکي شايع ڪرايو. ساڻس گڏ ڏيارام وسٽمل ميرچنداڻي به هو. هنن گرامر جا ٻه ڀاڱا جوڙيا: هڪ ننڍن ٻارن لاءِ، ٻيو وڏن ڪلاسن جي شاگردن لاءِ. هو ڪتاب جي مُنڍ ۾ لکن ٿا ته:

"سنڌي ٻوليءَ ۾، ننڍن ٻارن لاءِ ڪنهن سولي ۽ سليس وياڪرڻ جي گھڻي گھرج ڏسڻ ۾ اچي ٿي. هن وقت جيڪي وياڪرڻ جا ڪتاب موجود آهن، تن ۾ فقط 'وياڪرڻ' جون حقيقتون ڏنل آهن، پر ٻارن کي اهي ڪيئن سمجهائجن، تنهن بابت ڪا ترتيب ڏنل نه آهي. انهيءَ ڪري وصفون ياد ڪرائي ڇڏيندا آهن، جنهنڪري انهن کي نڪو مزو اچي، نڪو کين وياڪرڻ جا چٽا خيال ويهن. جڏهن ته اسان انهن

جون وصفون ۽ مثال ڏنا آهن ته جيئن ٻار پاڻ ڳولي ڪين ۽ وصفون پاڻ چئي سگهن. خاص انهي مراد سان هي ڪتاب لکيل آهي“ (ص 1)

ان عرصي دوران، اسان کي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب ۾ هڪ خطرناڪ رجحان ڪر موڙيندي ۽ اڀرندي نظر اچي ٿو. اهو آهي ڌرم جواثر، جيڪو انگريزن جي دور ۾ اُسرِيو، منهنجي خيال مطابق انگريزن ان کي وڌيڪ شمه ڏني ۽ سنڌي ادب، ٻولي، گرامر توڙي ٻين صنفن ۾ به واضح ڌارائون اڀري آيون. اسان جي ان دور جي عالمن پنهنجون سڀ ڪسرون گرامر جي آڙ ۾ پوريون ڪيون. پوءِ اسان کي ان ڏس ۾ هڪ ڊوڙ نظر اچي ٿي. ديوان ليکڪ، سنڌي وياڪرڻ، سنسڪرت ۽ ٻين پراڪرڻن جي آڌار رچيندا هئا ته ٻئي طرف مسلمان عالم ’سنڌي صرف نحو‘ عربي ۽ فارسي گرامر جي اصولن تي جوڙيندا هئا. پنهني ٻولين جا سائنچا ٺهيا پيا هوندا هئا. پوءِ انهن ۾ سنڌي لفظ تبيندا ويندا هئا. ڪنهن به عالم اها ڪوشش نه ڪئي ته سنڌي هڪ قديم تهذيبي زبان آهي. ان جا پنهنجا به ڪي اصول، قاعدا هوندا.

ان ڏس ۾، سنڌي ٻوليءَ جو هاڪارو عالم ۽ گرامر جو ڄاڻو ڊاڪٽر غلام علي الانا پنهنجي هڪ مقالي ۾ لکي ٿو ته:

”سنڌيءَ ۾ لکيل گرامرن جو جڏهن جائزو وٺجي ٿو تڏهن ڪيترائي سوال پيدا ٿين ٿا ۽ انهن سوالن جي جوابن لاءِ جڏهن انهن ئي گرامرن جا صفحا اٿلا تڄن ٿا، تڏهن ائين پيو معلوم ٿيندو آهي ته ڄڻ ڪنهن به صاحب انهن لکيل وياڪرڻن ۾ بيان ڪيل نڪتن کان اڳتي وڪ نه وڌائي آهي. سنڌيءَ جا اهي گرامر جا ڪتاب ثابت ٿا ڪن ته انهن لکندڙن اردو ۽ پارسيءَ جي پراڻن گرامرن کي سامهون رکي، سنڌي ٻوليءَ جا گرامر جوڙيا آهن. اڄ جڏهن انهن گرامرن جي ڪتابن کي تحقيقي نظر سان ڏسجي ٿو تڏهن ڪي وصفون گرامر موجب ۽ ڪي علمي نالا (اصطلاح) سنڌي ٻوليءَ جي صرفي ۽ نحوي اصولن موجب عجيب لڳن ٿا. اُهي يا ته عربي صرف نحو سان واسطو رکن ٿا يا وري انگريزي گرامر جا چرپا آهن، جيڪي سنڌي صرف - نحو جي اصولن موجب قبول ڪري نه ٿا سگهجن.“ (5)

ڪاڪي پيرومل مهر چند آڏواڻيءَ جي پيش لفظ (منيد) پڙهڻ سان، اسان جي موقف

ڪي هتي ملي ٿي، هو لکي ٿو:

”هن ڪتاب جوڙڻ مهل مون ڪيترا سنڌي سنسڪرت، فارسي ۽ هندستاني ٻولين جا گرامر توڙي وولنر وارو پراڪرت گرامر، سرگريسن وارو لنگوستڪ سرروي آف انڊيا ۽ پروفيسر گربخشاڻيءَ وارو شاهه جو رسالو اڳيان رکيا هئا، پر سڀني کان گهڻي مدد ڊاڪٽر ٽرمپ واري گرامر مان ملي اٿس. پڇاڙي ۾ آءُ شمس العماءَ مرزا قليچ بيگ جي شڪرگذاري ڪرڻ فرض ٿو سمجهان، جنهن صاحب پنهنجو دستخط سنڌي گرامر مون ڏي ڏياري موڪليو. جنهن مان توڙي سندس ڪتاب ’علم نحو‘ مان به ڪجهه مدد ورتي اٿس. وري جڏهن هي ڪتاب تيار ڪري رهيس تڏهن به هن صاحب تڪليف وٺي سڄو گرامر پنهنجي نظر مان ڪڍيو. پروفيسر گربخشاڻيءَ پڻ پويان پاڻا نظر مان ڪڍيا. جنهن لاءِ آءُ هن صاحب جو پڻ ٿورائتو آهيان.“ (6)

مٿيون بيان واضح ثبوت آهي ته ڪاڪي پيرو مل اڳ لکيل گرامرن جي اصولن کي سامهون رکي، پنهنجو گرامر جوڙيو. جيئن ته ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ پنهنجي جوڙيل ’شاهه جو رسالو‘ مان مثال کنيا ساڳي ريت هن صاحب وري ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي تربيت ڏنل شاهه جي رسالي مان مثال ورتا آهن. ڪيترن هنڌن تي هن ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جا ڏنل مثال هوبهو اتاريا آهن. هن شعبي جا ماهر چڱي طرح ڄاڻن ٿا ته گرامر ۾ مثال نثر مان ڏنا ويندا آهن، ڇاڪاڻ ته گرامر لفظن ۽ جملن جي بيهڪ ۽ ترتيب بابت بحث ڪري ٿو. واحد بخش شيخ صاحب پنهنجي گرامر ’سنڌي ٻولي جو صرف ۽ نحو‘ ۾ ته شعري مثالن جي حد ڪري ڇڏي آهي. اهو هڪ الڳ بحث آهي.

ڪاڪي پيرومل پنهنجو گرامر 1925ع ڌاري ڇپايو. ان جو نالو رکيائين: ’وڏو سنڌي وياڪرڻ‘ جنهن جو سبب هن اهو ٻڌايو ته اڳ جوڙيل ادارام ٿانور داس ۽ ڪشن چندر گلاب سنگهه گدوالي جا جوڙيل گرامر هيٺين درجن جي شاگردن لاءِ آهن ۽ سندس گرامر مٿين ڪلاس (سنڌي فائنل) جي شاگردن لاءِ آهي. ان ڪتاب کي انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو طرفان 1985ع ڌاري شايع ڪرڻ جي رٿ عمل ۾ آئي ته ان جي ڇپائيءَ کان اڳ ماهراڻي راءِ جي لاءِ

ڊاڪٽر غلام علي الانا ڏانهن موڪليو ويو. ڊاڪٽر صاحب چڱيءَ ريت اڀياس ڪرڻ کانپوءِ ان جي ٻيهر اشاعت لاءِ راءِ ڏني ته:

”ديوان صاحب جي وياڪرڻ جو دارومدار ڊاڪٽر ٿرومپ جي ڪتاب ”A Grammar of Sindhi Language“ تي آهي. ديوان صاحب اسمن جي سمجهاڻيءَ لاءِ ٿرومپ جي گرامر تان نه فقط مدد ورتي آهي، پر شاهه صاحب جا اهي بيت جيڪي ڊاڪٽر ٿرومپ مثال طور ۽ حوالي لاءِ ڏنا آهن. اهي ئي بيت هونديو ديوان صاحب به مثال طور ۽ حوالي لاءِ ڏنا آهن. حالانڪ وياڪرڻي صورتن جي سمجهاڻي لاءِ نثر جا مثال زياده آسان لڳن ها، ڇو ته ڪنهن به ٻوليءَ جي وياڪرڻ جي صحيح ۽ اصلي خبر نثرمان ملي سگهندي. نظم جا مثال ويا ڪرڻ جي مطالعي ۾ مناسب طرح مددگار ٿي نه سگهندا. هونئن به ته شاهه لطيف جي وياڪرڻ تي هڪ ڌار ڪتاب لکڻ جي ضرورت آهي. منهنجي ذاتي مطالعي جي آڌار تي آءٌ هن راءِ جو آهيان ته ’وڏو سنڌي ويا ڪرڻ‘ جا هيٺيان باب ۽ هر باب هيٺ آندل عنوان نئين سر ۽ نئين نظر سان سنڌي لسانيات جي هاڻوڪن اصولن موجب رڪن گهرجن. اهو ڪم ماهرن جو هڪ گروپ گڏجي لکي ته وڌيڪ بهتر آهي.“ (7)

جيئن اڳ، ڄاڻاڻي آيا آهيون ته مرزا قليچ بيگ ’سنڌي صرف ۽ نحو‘ تي قلم اڳ ۾ کنيو ۽ سندس فرائڊلي هٿي جو هن ساڳي شعبي ۾ ڪم ڪندڙ پنهنجي همعصر ليکڪ ڪاڪي پيرومل آڏواڻي کي پنهنجو هٿ اکر لکيل مسودو ڏنو. اها روايت اسان وٽ تمام گهٽ آهي. ايتريقدر جواج به ڪو اديب، محقق، شاعر پنهنجي هٿ اکر شين کي ٻين آڏو ظاهر نه ٿو ڪري.

مرزا صاحب پنهنجي صرف ۽ نحو (گرامر) کي چئن ننڍن ڀاڱن ۾ ڪرائون سائيز ۾ ڇپرايو. جنهن کي ٻه دفعا ترتيبوار 1961ع ۽ 1992ع ۾ ساڳي صورت ۽ نالي ۾ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪرايو. جڏهن ته ان جي ٽئين ڇاپي (2006ع) ۾ ان جو نالو بدلائي ’سنڌي وياڪرڻ‘ لکيو ويو. مرزا صاحب جي طرز تحرير توڙي صرفي ۽ نحوي ترڪيبن جو آڌار عربي ۽ فارسي ڪتابن تي آڌاريل آهي، ان ڪري اهو نالو وڌيڪ موزون هو. حيرت ان ڳالهه جي ٿي ٿئي ته سنڌي ادبي بورڊ جي تڏهوڪي انتظاميا ان

جي جوڙجڪ ٿي ڦيرائي ڇڏي آهي. اڳيان عالم ڪتاب جي اهميت ۽ ماهيت بابت ’منڍ‘ ابتدا ۾ لکندا هئا. پيرومل توڙي ٻين گرامر نويسن ائين ڪيو آهي. اهو ’منڍ‘ جيڪو ڪتاب جي اڳيان اچڻ گهربو هو، سو بدلائي ڪتاب جي وچ ۾ صفحي نمبر 139 تي ڏنو اٿن. مرزا صاحب هر هڪ ڀاڱي لاءِ ’ديباچو‘ الڳ لکيو آهي. ’علم صرف‘ جي ديباچي ۾ مرزا صاحب لکي ٿو ته:

”... انهن مان ’علم صرف‘ ته عام آهي ۽ مڪتب، مدرسن ۽ اسڪولن ۾ شاگردن کي سيکاريو آهي، جنهن کي انگريزيءَ ۾ گرامر ۽ هندي ۾ ’ويا ڪرڻ‘ سڏيندا آهن. علم نحو به مختصر طرح صرف سان گڏ، سيکاريو ويندو آهي. مگر ’نحو‘ لاءِ ڌار مفصل ڪتاب اڳ ۾ نه هو، جو مون لکيو آهي. انهيءَ جي پوئين باب ۾ انهن ٻين سڀني علمن جو مختصر بيان ڏنو اٿم، جو ’نحو‘ جو انهن سان واسطو هو. ’منطق‘ جو ڪتاب به سنڌيءَ ۾ منهنجي پيءُ جو لکيل آهي. هن ڪتاب ۾ علم بديع جو مفصل بيان آهي..... مون ڪوشش ڪري، فارسي ڪتابن مان ضروري مضمون ڪڍي هتي گڏ ڪيا آهن.“ (8)

عربي ۽ سنڌي، ٻوليءَ ۾ هڪ واضح فرق اهو به آهي ته عربي جملن جو آڌار صرف (Morphemes) تي هوندو آهي ۽ نحو ان ۾ معمولي ۽ چس خاطر استعمال ڪندا آهن. جنهن لاءِ عربيءَ ۾ چوڻي آهي ته ’النحو في الكلام كالملح في الطعام‘ يعني نحو ڪلام (بيان) ۾ ائين آهي. جيئن کاڌي ۾ لوڻ جيڪو بنهه ٿورو هوندو آهي. ان جي پيٽ ۾ سنڌي جملن جو آڌار هوندو ئي نحو (Syntax) تي آهي. علم نحو بابت پڻ مرزا صاحب الڳ ڪتاب لکيو. ديباچي ۾ لکي ٿو ته:

”هيستائين جيڪو سنڌي گرامر اسڪولن ۾ سيڪارڻ ۾ پڙهي آيو آهي، سو گهڻو ڪري فقط ’علم صرف‘ آهي. جو اوائل کان عربي صرف جي نموني تي لکيو ويو آهي ۽ علم نحو جو منجهس فقط اشارو هوندو هو. هاڻ ٿورن ڏينهن کان انهيءَ ۾ جملن جو چيڊ شامل ڪيو ويو آهي، جو نحو جو ڀاڱو آهي. مگر اهو تمام مختصر آهي ۽ نحو جا ڪي به قانون ڏسڻ ۾ نه آيا آهن. علم نحو ۾ ٻيا ڪافي مضمون شامل آهن.... تنهنڪري ڪن دوستن جي صلاح سان مون عربي، فارسي ۽

انگريزي نحو جي گڏيل نموني تي هيءَ سنڌي نحو جو ڪتاب لکيو آهي.“ (9)

ته پوءِ سنڌي نحو کي ڏانهن وٺي؟ مطلب ته هر عالم پنهنجي علم ۽ مطالعي مطابق ٻين ٻولين جو نقل ڪيو آهي، جنهن جو واضح طور هنن اعتراف به ڪيو آهي. ذڪر ڪيل گرامرن کان علاوه ٻيا ڪوڙ سارا نقل ڪيل گرامر شاگرد جي گهرج مطابق ايندا رهيا. انهن ۾ وصفون ساڳيون باقي مثالن ۾ ٿوري گهڻي ڦير ڦار هئي. ڪن اڳ ۾ مثال ڏئي پوءِ وصفون سمجهايون آهن ته ڪن وري اڳ ۾ وصف ڏئي پوءِ ان جي جزن جي تعريف ڪئي آهي، ٻيو ٿيو ڪل خيرا!

واحد بخش شيخ جو ’سنڌي ٻولي جو صرف ۽ نحو‘ 1986ع: گرامر جو هي ڪتاب واحد بخش شيخ صاحب جو لکيل آهي. سنڌي ادبي بورڊ ان کي ٻن حصن ۾ 1986ع ڌاري شايع ڪيو. بظاهر مناسب ڪتاب ٿو لڳي، جنهن ۾ هر باب کي چڱي طرح مثالن سان سمجهايو ويو آهي. غير ضروري طور ڪلاسيڪي شاعرن، شاهه لطيف، سچل، بيدل، بيڪس وغيره جي شاعريءَ مان مثال کنيا ويا آهن. منهنجي راءِ مطابق ڪتاب جو 90/80 سيڪڙو مواد نقل ٿيل آهي. (ان بابت الڳ هڪ مقالو لکڻ جي ضرورت آهي).

عالم جي گڏيل راءِ آهي ته ڪتاب جي متن (Text) بابت ليڪڪ پاران لکيل تمهيد/مهاڳ/پنهنجي پاران/مقدمو وغيره مطالعي ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته ليڪڪ جي مضمون مٿان ڪيتري گرفت آهي! مناسب ٿو ڀانيان ته شيخ صاحب پاران ڪتاب بابت جيڪو ’عالماتو‘ ليڪ (تمهيد) لکيو ويو آهي. ان مان ڪجهه ٽڪرا پيش ڪريان:

ان تمهيد مان سوال ته سوين جڙن ٿا، پر اختصار کان ڪم وٺندي، ڪي اهميت جوڳا ٻه چار سوال پيش ڪجن ٿا، جنهن مان (1950) کان پوءِ گرامر نويسن جي علمي ڄاڻ، لسانياتي مهارت، لفظن جي جوڙجڪ، جملن جي بيھڪ وغيره جو اندازو لڳائڻ آسان ٿيندو!

(الف) ”سنڌيءَ جي 52 حرفن ۾ سورنهن حرف عربي ۽ فارسيءَ جا آهن!“ (ص-1)

شيخ صاحب کي (Orthography) جي بلڪل ڄاڻ نه آهي. شيخ صاحب جيڪڏهن سمجهي ٿو ته ا-ب-ت-ج-ڪ-م-و-ن، ي وغيره عربيءَ جا آهن، سنڌي جا

نه آهن ته پوءِ ان تي افسوس ٿي ڪري سگهجي ٿو! وڌيڪ لکي ٿو ته:

(ب) ”سنڌي زبان جا پنهنجا اکر ڪل چار اکر آهن، باقي سنسڪرت جا آهن.“ (ص-1)

جنهن عالم جي سوچ اها هجي ته هزارين سالن جي اوسر ۽ دنيا سان ڪاروهنوار رڪنڊڙ سنڌي ٻوليءَ وٽ ڪل چئن اکرن جي ’ميراث‘ هئي. ته پوءِ ان تي ڪهڙي ميار؟

(ب) ”سنڌي ٻولي اگرچہ سنسڪرت مان پيدا ٿي آهي. تاهم ٻنهي ۾ حرفي مشابهت ڪانسواءِ ٻي ڪا ظاهر هڪجهڙائي خير ڪا نظر ايندي. پر انهيءَ جي برعڪس عربي، فارسي ۽ اردو ٻولين سان، سندس تعلق ۽ تشبهه گهڻو نظر ايندو.“ (ص-3)

ستر جي ڏهاڪي تائين، اهو تسليم ٿي چڪو هو ته سنڌي ٻولي، سنسڪرت جي پيداوار نه آهي، البتہ انهن ٻولين جو ماضيءَ ۾ تعلق رهيو آهي. ٻئي الڳ الڳ زبانون آهن. پر شيخ صاحب کي شايد اها ڪل نه پئي.

(ت) ”دنيا ۾ وڏيون ۽ ممتاز ٻوليون عام طور اهي ليکجن ٿيون، جي دنيا جي گچ پاڻي ۾ ڳالهائڻ ۾ اچن ٿيون. مثال انگريزي، فرينچ، عربي ۽ اردو وغيره. نسبتا سنڌي ٻولي هڪ ننڍي صوبي جي زبان آهي، پر جا وسعت هن ٻوليءَ ۾ آهي، سا ٻين ٻولين ۾ وري هوندي! ڇا ادب ۾، ڇا سائنس ۽ تاريخ ۾ ۽ ڇا سياست ۾، مطلب ته هر پهلو تي روشني وجهڻ لاءِ سنڌي زبان ۾ ڪافي مواد ملي سگهي ٿو!“ (ص-4)

ان تي ڪهڙو تبصرو ڪجي! هڪ طرف فرمائين ٿا ته نسبتن سنڌي ٻولي هڪ ننڍي صوبي جي زبان آهي، وري لکن ٿا، پر جا وسعت هن ٻوليءَ ۾ آهي... ڪهڙي بيان کي سچ سمجهون! اڳين حوالن سان پيٽ ڪجي ته سائين واحد بخش شيخ صاحب جي علمي قلعي کلي پئي ٿي ته چار اکر رڪنڊڙ ٻوليءَ ۾ سائنس ۽ سياست بلڪه هر موضوع تي مواد موجود آهي؟

واحد بخش شيخ صاحب جي گرامر بابت ڊاڪٽر غلام علي الانا پنهنجي راءِ جو اظهار هن ريت ڪيو آهي:

”سنڌ جي هڪ وڏي تعليمي ماهر محترم واحد بخش شيخ جو ٻن جلدن ۾ ڇپيل ’سنڌي صرف ۽ نحو‘ پڙهيم. ته آءُ انهي سوچ ۾ پئجي ويس ته جهڙي طرح سرگريٽرسن، ڊاڪٽر ٽرمپ، پروفيسر پيرومل آڏواڻي ۽ ديوان نارائنداس جڳت نات جا لکيل سنڌي ويا ڪرڻ،

سنسڪرت جي وياڪرڻ کي بنياد بنائي لکيا ويا آهن. تهڙي طرح محترم واحد بخش شيخ وري عربي صرف۔ نحو جي بنياد تي 'سنڌي صرف ۽ نحو' جي عنوان تي مسودو بورڊ مان ڇپرايو آهي“ (10)

آخر ۾ مان اهو عرض ڪندو هلان ته آساني سان چئي سگهجي ٿو ته شيخ صاحب سواءِ نقاليءَ جي ٻيو ڪجهه به نه ڪيو آهي.

ٻولين جا تضاد: هن وقت تائين گرامر جي حوالي سان، جن ٻولين جو ذڪر ڪيو ويو آهي، انهن ۾، عربي، فارسي، سنسڪرت، پراڪرت، انگريزي وغيره اچي وڃن ٿيون، جن تان اسان جا گرامر نقل ڪيا ويا آهن. انهن ۾ سنسڪرت ۽ عربي جي قاعدن کي ترجيح ڏني وئي آهي. هيٺ عربي ٻولي، جي بيهڪ ۽ جوڙجڪ جي پيٽ سنڌي سان ڪجي ٿي. ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب پنهنجي 'سنڌي ٻوليءَ جو تشريحي گرامر' ۾ لکي ٿو ته: پڙهندڙن کي اهو معلوم آهي ته سنڌي ۽ عربي ٻولين جو تاريخي لسانيات جي لحاظ کان هڪ ٻئي سان ڀري جو به تعلق ڪونهي، البت اٺ سئو سالن جي حڪمراني واري زماني ۾، پهرين عربي ٻولي ۽ ان کانپوءِ فارسي ٻوليءَ معرفت هزارن جي تعداد ۾ عربي ۽ فارسي لفظ سنڌي ٻوليءَ جي لغات ۾ شامل ٿيا. (11)

(1) عربي، سنسڪرت، انگريزي جي جملن ۾، اڳ ۾ فاعل، پوءِ فعل ۽ آخر ۾ مفعول ايندو آهي. ڪن صورتن ۾ عربي جملي جي ابتدا فعل سان ٿيندي آهي.

۔ جڏهن ته سنڌي ٻوليءَ جي جملي ۾ اڳ ۾ فاعل، مفعول ۽ آخر ۾ فعل ايندو آهي.

(2) ذڪر ڪيل ٻولين ۾ حرف جر (Pre Position) اڳ ۾ ايندو آهي ۽ سنڌي ۾ اسم، ضمير، صفت کانپوءِ ايندو آهي.

(3) ذڪر ڪيل ٻولين ۾ جنس جا ٽي قسم ٿين ٿا: مذڪر، مونث ۽ بي جان (Neutral)

۔ جڏهن ته سنڌي ٻوليءَ ۾ فقط مذڪر ۽ مونث ٿين.

(4) عربي ۽ سنسڪرت ۾ عدد ٽي ٿين: واحد، ثنويه، جمع

۔ جڏهن ته سنڌيءَ ۾ صرف واحد ۽ جمع ٿين.

(5) عربيءَ ۾ ٻه زمان ٿين. ماضي۔ مضارع

۔ پر سنڌيءَ ۾ ٽي زمان ٿين، حال، ماضي ۽ مستقبل

(6) عربيءَ ۾ ڳالهائڻ جا ڪل ٽي جزا ٿين:

اسم- فعل- حرف

- جڏهن ته سنڌي ۾ هي آڻ آهن:

اسم- ضمير- صفت- ظرف- حرف جر- حرف جملو حرف ندا، فعل.

(7) عربي لفظن جو مادو فعل (ماضي مجھول) مان ڪڍيو وڃي ٿو.

= جڏهن ته سنڌي لفظ 'مصدر' مان نڪرن ٿا. فارسيءَ جي به اهڙي صورتحال

آهي. سنڌي ۾ اچڻ- وڃڻ- ڳالهائڻ، فارسيءَ ۾ آمدن، رفتن، گفتن وغيره.

(8) عربي، فارسي، سنسڪرت، انگريزيءَ ۾ صفتن جا ٽي درجا ٿين ٿا: خالص،

تفضيل، مبالغو.

حقيقت ۾ سنڌيءَ ۾ صرف هڪ سادي صفت ٿيندي آهي. گل سهڻو آهي،

انب منو آهي. اڻ وڏو آهي، وغيره. باقي اسان جي گرامر نويسن ڊيسي طريقي سان

ٻيون صفتون جوڙي ورتيون آهن. گلاب جو گل سڀني کان سهڻو آهي. انب، صوف کان

وڌيڪ منو آهي. اڻ، گهوڙي کان وڏو آهي. انهن ۾ نه صفت تفضيل آهي نه وري

مبالغو. اسان جي هڪ محقق دوست صفت تفضيل ۽ ڀل ۾ لکيل 'صفت تفضيل' جي

بحث تي ووتنگ به ڪرائي. چئي فلاڻن، فلاڻن ڪتابن، رسالن، مقالن ۾ تفضيل ۽

فلاڻن ۾ "تفضيل" لکيل آهي. تفضيل نڪتل آهي فصل مان وغيره. جڏهن ته ٻولي ۽

گرامر جي عالم مرزا قليچ بيگ 'تفضيل' (ڏسو: سنڌي ويا ڪرڻ 2006 ص 190) وڏي

وضاحت سان لکيو آهي. اهڙي طرح ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب پڻ 'صفت

تفضيل' لکيو آهي.

صفت تفضيل بابت مانواري ڊاڪٽر ارنسٽ ٽرمپ پنهنجي راءِ جو اظهار

هن ريت ڪيو آهي: صفتن جي پيٽ Comparison of Adjectives

"سنڌي ۽ ٻين ڄاتل ٻولين سنسڪرت (۽ فارسي) جي پوٽواري ڪندي

صفتي جوڙن ذريعي صفت تفضيل Comparative ۽ صفت مبالغو (Superlative)

ٺاهڻ جي خاصيت وڃائي ڇڏي آهي." (12)

اسم تصغير: اسم تصغير ۽ اسم تكبير ٻئي عربي ٻوليءَ جا اصطلاح آهن. جڏهن

اسان جي ٻوليءَ ۾ اسم تكبير جو ڪو نالو نشان نه آهي ته پوءِ اسم تصغير ڪٿان

آيو؟ اسان جي عالمن زوريءَ اهو اصطلاح سنڌي ٻوليءَ ۾ ٽنبيو آهي. جيئن ڪاڪي

پيرومل پنهنجي ڪتاب 'وڏو ويا ڪرڻ' ۾ لکيو آهي:

ايرو پڇاڙي: سنسڪرت ۾ اسم تصغير جي پڇاڙيءَ ۾ 'ايرو' ايندو آهي. مثلن ڊگهو- ڊگهيرو، ٿورو- ٿوريرو، چڱو- چڱيرو. ان سان گڏ (ر) به ايندي آهي جيئن ڪٿي معنيٰ ننڍي ڪٿي يا ڪٿيا يعني جهوپڙي هي مثال جارج اسٽڪ پنهنجي گرامر ۾ سڀ کان پهريائين صفحي 103 تي ڏني آيو آهي. پوءِ سڀني گرامر نويسن ساڳيا مثال ڪيا آهن.

ڙ- ڙو: هيءَ به ساڳئي 'ر' پڇاڙي آهي، پر اچار ڦري 'ڙ' ٿيو اٿس جيئن هت- هٿڙو، پنڌ- پنڌڙو.

'ت پڇاڙي، چريو- چريت، معنيٰ ٿورو چريو. ڄام- ڄاموت، ڳوٺ جو وڏيرو (اهو ٿيو اسم تصغير) ڏٺو- ڏٺائي- 'ڏيائي' ۾ پنج ڇهه ڏيئا پاسن سان هوندا آهن) اصل سنسڪرت پڇاڙي 'تر' مثلن 'گوٽيتر' معنيٰ ننڍي ڳوٺ. اسان وٽ ته ڳوٺ کان ننڍو 'ڀاڄڪو' ٿيندو آهي. اهڙي ريت سنسڪرت ۾ جيڪي تصغيري پڇاڙيون آهن، سي سڀ پيرومل ترتيب سان ڏنيون آهن، پوءِ انهن جو سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪو نالو نشان هجي يا نه، پر هن زوريءَ چڪي سنسڪرت جي مٿي پيش ڪئي آهي. ايتري قدر جو پڇاڙي ۾ لکي ٿو ته، ڏٺو- ڏٺل، ڪنو- ڪنل، هي ساڳي 'ر' پڇاڙي آهي. جنهن جو اچار 'ل' ٿئي ٿو. اها اسم مفعول پٺيان گڏبي آهي ته اهو صفت ٿي ڪم ايندو آهي. هتي به صغيرائي جي معنيٰ ڪانهي" (13)

ساڳيءَ طرح ڪن عالمن وري عربي ۽ فارسيءَ جا مثال ڏنا آهن. واحد بخش شيخ صاحب ته پيرومل جا مثال ڪٿي اڳ ۾ آندا آهن پوءِ فارسي مان: باغ- باغيچو، ڪوٽ- ڪوٽو، مرد- مرڪ وغيره عربي مان مثال ڏيندي لکي ٿو ته:

"بحر- بھيره- بھيره، (ننڍو بحر: ڍنڍ) عام سنڌي محاورو مطابق "بھيره عرب" يعني عربي سمنڊ- زبده- زبيده (ٿوري مڪڙ ڌري) عام محاورو ۾ ننڍي ماٺاڻي- عبد- عبید، (ننڍو ٻانهو)" (14)

اسان جي روايتي گرامر نويسن 'ڙي، ڙوڙا' آخر ۾ ايندڙ لفظن کي 'اسم تصغير' قرار ڏنو آهي. جيئن- اڌڙو، منڙو، ڪٽڙي، مچڙي، انڙا، ڪانڙي، هانڙي وغيره. اسان وٽ جيڪي اهڙا لفظ استعمال ٿين ٿا، اهي صرف اسم نه هوندا آهن،

بلڪل صفت، ظرف، فعل وغيره ٿين ٿا. ان بابت مون ڪيئي مضمون ۽ مقالا لکيا آهن. منهنجو موقف اهو آهي ته اهي اسم تصغير نه آهن، بلڪه اها سنڌي ٻولي جي هڪ نرالي خاصيت آهي، جيڪا شايد ئي دنيا جي ڪنهن ٻوليءَ ۾ هجي! لفظن ۾ موزون جاءِ تي ’ڙي- ڙو- ڙا‘ ملائڻ سان لفظ ۾ جاڏيٽ، پنهنجائپ، سڪ ۽ اڪير جا جذبا پيدا ٿين ٿا، جيڪي نه صرف ٻولي ۾ سونهن ۽ ميناڄ پيدا ڪن ٿا، پر ماحول ئي دلپزير ڪري ڇڏين ٿا. مثال طور هڪ سنڌي ڪافيءَ جو ٿلهه آهي:

’فقيرن جو سڳڙو، مون کي ڪين لڳڙو.

حياتيءَ تان هٽڙو، عزيزن ڪنيو آ

سر يمن ڪلياڻ جي وائي جو هڪ بند آهي:

اصل اسارين جا، ستي ويڙا سيڙ.

جيڏيون جي مان و سهو نند، م هيريونيڙ.

راتڙيون جاڳن جي، سي آئون ڪندڙي سيڙ.

ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ کي به ڪا اهڙي خوبي نظر آئي هئي، جو هن چيو ته

”سنڌيءَ ۾، مختلف قسمن جا اسم تصغير ٺاهڻ جي وڏي سهولت آهي

۽ ان ڏس ۾ اها، ٻين ٻولين کان گهڻو اڳتي آهي. اسم تصغير جي

خيال کي ظاهر ڪرڻ لاءِ پڇاڙيءَ طور ڙو- ڙي وغيره ملائيندا آهن

جيئن:

ڌي- ڌڙي، اک- اڪڙي، دل- دلڙي، هٿو- هٿڙو وغيره

ان سببان مفهم ڪنهن شيءِ جي ننڍي، نازڪ ۽ چڱي هئڻ جو

نڪرندو آهي.“ (15)

نقاليءَ جا ڪجهه مثال: ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ سنڌي ٻولي جو گرامر وڏي تحقيق ۽ ڌيرج سان لکيو. جنهن مان پوءِ لکنڊڙ گرامر نويسن نقالي ڪئي آهي، جيڪا ڪيترن ئي هنڌن تي واضح آهي. ڊاڪٽر ٽرمپ ’سنڌي اسمن جون پڇاڙيون‘ جي عنوان هيٺ ڪجهه مثال ڏنا آهن، جيئن I پڇاڙي ا، VI پڇاڙي ا (مذڪر ۽ مونث) ڪاڪي پيرومل اهي مثال جملن جي مت ست سان علم آواز ۾ ڏنا آهن. پاڻ ئي لکي ٿو (ڊاڪٽر ٽرمپ جي گرامر مان انتخاب) مرزا قليچ بيگ لڳ ڀڳ ساڳيا مثال باب پنجين- فصل پهرئين ۾ ڏنا آهن، (ص 171-170).

واحد بخش شيخ ساڳيو آ، ا، او اي ڪڙي مثال عربي، فارسي ۽ سنڌي مان ڏنا آهن. ڏسو: اسم جي جنس - ص 146) - اسم تصغير ۾ جيڪي مثال ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ ڏنا آهن. مثلاً ڪات، ڪاتي، ڪاه، ڪاهوتي، ڪاهم - ڪاهموتري (ڪاهموتري) ڏٺو - ڏٺائي، ڊگهو، ڊرگهيو، ٿورو - ٿوريرو وغيره، پيرومل مهر چند آڏواڻي 'اسم تصغير' جي باب ۾ ساڳيا مثال ڏنا آهن. ڏسو صفحو 132 - 233.

مٿي ذڪر ڪيل ڪتابن جي حوالن، مثالن ۽ وياڪرڻي اڀياس کانپوءِ ماهرن جي راءِ کي سامهون رکندي، آءُ ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب ۽ علم لسان ۽ گرامر تي مهارت رکندڙ ڊاڪٽر فهميده حسين جي انهيءَ راءِ جي تائيد ڪريان ٿو ته سنڌي گرامر جي ڄاڻن تي مشتمل ڪاميٽي جوڙي وڃي، جيڪا سنڌي ٻوليءَ جي ڳڻن، خاصيتن، انداز، بيهڪ، بيان ۽ گرامر جي عام جزن جو گهرائي سان جائزو وٺي گرامر جي جديد اصولن کي سامهون رکي، نئين سر سنڌي ٻولي جو جديد گرامر تيار ڪرائي.

منهنجي اها به تجويز آهي، ته اهو اهم ڪم سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي سربراهي ۾ ٿئي، ڇاڪاڻ ته ٻولي بابت اهڙا ڪم اٿارٽيءَ جي بنيادي مقصدن ۾ شامل آهن. ان کان علاوه ٻوليءَ جي هڪ مڃيل اداري طرفان ورتل ڪوششن کي خاطريءَ سان مثبت موت ملندي.

حوالا

1. ملاح مختيار احمد، 'خدا وادي رسم الخط' سنڌي لئنگئيج اٿارٽي 2018 - ص 140
2. Siddiqi Habibullah, 'Education in Sindh- past & present', Institute of Sindhology- 1987, P. 194
3. Stack Captain, 'A Grammar of Sindhi Language'- Reprint in 2011, P. 11
4. Chattergi Suneti Kumar, 'The Origin & Development of Bengali Language'- 1926 P- 15
5. الانا غلام علي ڊاڪٽر، 'سنڌي گرامر جا مسئلا' - نئين زندگي مئي 1966 ص 25
6. آڏواڻي پيرومل مهر چند - 'وڏو سنڌي وياڪرڻ' - انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو ڇاپو 1985 ص 6-7
7. الانا غلام علي ڊاڪٽر - ايڊيٽر طرفان - 'وڏو سنڌي وياڪرڻ'، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو ڇاپو 1985 ص 2

8. بيگ ميرزا قليچ شمس العلماء۔ 'سنڌي وياڪرڻ'۔ ڇاپو ٽيون، 2006۔ ص. 138
9. ساڳيو۔ ص. 66
10. الانا غلام علي، ڊاڪٽر۔ 'سنڌي ٻولي جو تشريحي گرامر'۔ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، 2010
11. ساڳيو۔ ص. 3
12. ٽرمپ ارنيسٽ ڊاڪٽر۔ 'سنڌي ٻولي جو گرامر'۔ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي 2011۔ ص. 122
13. آڏواڻي پيرومل مهرچند۔ 'وڏو سنڌي وياڪرڻ'۔ سنڌي ادبي بورڊ 1985۔ ص. 234
14. شيخ واحد بخش۔ 'سنڌي ٻولي جو صرف ۽ نحو'۔ سنڌي ادبي بورڊ 1986۔ ص. 69
15. ٽرمپ ارنيسٽ ڊاڪٽر۔ 'سنڌي ٻولي جو گرامر'۔ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي 2011۔ ص. 81